

Київський університет імені Бориса Грінченка

**УКРАЇНЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА
В СУЧАСНОМУ ОСВІТНЬОМУ ТА ІНФОРМАЦІЙНОМУ
ПРОСТОРИ**

Вінниця
ТОВ «ТВОРИ»
2018

УДК 930.1(477)
ББК 63.3(4УКР)
У 45

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № 8 від 29 березня 2018 року)*

Рецензенти:

Ресит Олександр Петрович, заступник директора з наукової роботи, завідувач відділу історії України XIX — початку XX ст. Інституту історії НАН України, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної Академії Наук

Дровозюк Степан Іванович, ректор КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти» доктор історичних наук, професор

У 45 Українська історична наука в сучасному освітньому та інформаційному просторі: монографія / Наукова редакція д.і.н. проф. І.І. Салата - Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2018. - 356 с.

ISBN 978-617-7706-81-3

Монографія присвячена аналізу наукових підходів до вивчення історичного процесу та суспільного розвитку. Автори намагаються дати відповідь на деякі питання дослідження історії, з урахуванням світового досвіду вивчення історичного процесу. Здійснено аналіз традицій вітчизняного та зарубіжного історіописання, зокрема дослідження окремих питань історії України, європейської історії, методологічних засад історичного пізнання.

Монографія призначена для професійних істориків, учителів і студентів, усіх, хто цікавиться історією як наукою.

УДК 930.1(477)
ББК 63.3(4УКР)

© Колектив авторів, 2018
© ТОВ «ТВОРИ», 2018

ISBN 978-617-7706-81-5

ЗМІСТ

Передмова.....	5
Розділ I. Українська історіографія у контексті розвитку європейської історичної науки	
Шандра І. О. Сучасні західні теорії у вивченні представницьких організацій підприємців пореформеного періоду	8
Куцик Р.Р. Проблеми інформаційного впливу на події Першої світової війни у сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії	21
Мартиненко В.В. Виникнення Білоруської Народної Республіки 1918 року : історіографічно-джерелознавчий аналіз.....	38
Салата О.О. Інформаційно-пропагандистське протистояння нацистської Німеччини та СРСР в зарубіжній історіографії	48
Андреев В.М. Віктор Петров та його діяльність в інформаційному та освітньому просторі післявоєнної Німеччини (1945-1949): європейські виклики та національна традиція	59
Іванов Д.І. Історіографія британського зовнішньополітичного процесу кінця XX—початку XXI ст.	78
Саган Г.В. Новітня історія південних слов'ян в українській історіографії: сучасні тенденції та особливості.....	92
Доценко В.О. Міф про походження і обраність в історичній пам'яті народу та його вплив на подолання постколоніального синдрому	114
Розділ II. Історія України в сучасному історіографічному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації	
Удод О.А. Проблема «подолання» історії у сучасному українському суспільстві	125
Лисенко О.С, Хойнацька Л.М. Міждисциплінарні зв'язки у студіюванні проблематики Другої світової війни: деякі теоретико-методологічні аспекти.....	137
Драч О.О. Міждисциплінарні історичні дослідження: психоісторія як напрям наукових студій	155
Ричка В.М. Сучасні проблеми студіювання історії Київської Русі	173
Кривошея І.І. Світ козацької старшини другої половини XVII ст. крізь призму міських актових книг Лівобережжя	182
Тарасенко О.О. Школа істориків Університету Св. Володимира у середині 30-х – на початку 60-х рр. XIX ст.	202
Ладний Ю. А. Етнополітика Української національної революції 1917–1921 рр. в історико-етнологічних дослідженнях	238

виділяти демократичний неокорпоративізм як нову суспільну систему, де головною рушійною силою всіх процесів у державі виступають організації, що представляють інтереси окремих груп громадян. Ця доктрина серед головних чинників розвитку суспільства виділяє можливість удосконалення політичного управління за рахунок спеціальних форм соціального співробітництва (представницьких організацій різних видів та напрямів). Саме організовані «групи інтересів», на думку сучасних дослідників, виступають цементуючою силою будь-якого соціуму¹.

Застосування західних теорій до вивчення соціально-економічних процесів в історії українських земель у цілому та представницьких організацій підприємців зокрема, дозволяє підтвердити типовість загальних світових процесів, водночас виявляючи унікальність їхніх конкретних проявів на певних територіях. Використання різних наукових теорій і підходів у комплексі дає змогу показати глибину соціально-економічних і суспільно-політичних процесів на українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст., подати сутність та багатогранність такого неординарного явища пореформеного періоду як представницькі організації підприємців.

Західні теорії додають теоретичній ґрунтовності вітчизняним науковим дослідженням, збагачують українську історіографію, дозволяють під іншим кутом зору поглянути на порушену проблему, виділити особливе у процесах та явищах, що мали місце на українських теренах, відстежити спільне із загальноєвропейськими та світовими тенденціями, показати роль та значення вітчизняних надбань минувшини в скарбниці світових досягнень.

Виділеними іноземними теоріями та підходами не вичерпується широка палітра можливого взаємовпливу наукових новацій вітчизняної та світової науки. Цікавими є погляди Джозефа Бредлі та Янна Кацоніса на громадські організації і розвиток громадянського суспільства в Російській імперії, їхній розгляд «економічних організацій» пореформеного періоду. Окремим напрямом наукового аналізу може стати вивчення американської історіографії щодо соціально-економічних процесів у Росії в пореформений час, а також робіт науковців української діаспори.

Наукову цінність буде мати залучення західних методологічних підходів до поглиблення розуміння мотивації соціально-культурної роботи представницьких організацій підприємців, до висвітлення складної та неоднозначної проблеми кризи взаємодії «капіталу» й «праці» в Російській

¹ Перегудов С. П. Группы интересов и российское государство / С. П. Перегудов, Н. Ю. Лапина, И. С. Семенов. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – С. 16.

імперії, що проявилася на початку XX ст. змінами епохального характеру як в системі державного управління, так і в соціально-економічних процесах.

Р.Р. Куцик

ПРОБЛЕМИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ВПЛИВУ НА ПОДІЇ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У СУЧАСНІЙ ЗАРУБІЖНІЙ ТА ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Сучасні події у світі та Україні продемонстрували, що інформаційно-психологічний фактор відіграє важливу роль у суспільно-політичних процесах. Ще здавна сторони, які конфліктували використовували різні методи пропаганди в їх архаїчному вигляді, з метою впливу на суспільство для того, щоб переконувати його в доцільності власних дій. У роки першої світової війни уряди різних країн почали масово застосовувати інформаційний фактор впливу у загальноєвропейському комунікативному просторі. Ворогуючі сторони розуміли, що для перемоги необхідне було проведення вдалої пропагандистської політики. Відтак інформаційний фактор почав відігравати дедалі більшу роль як у загальній політиці держав, так і в житті суспільства. Одночасно зростав й науковий інтерес до вивчення зазначеної проблематики.

Фактично, першим, хто розкрив роль інформаційно-психологічного фактору в подіях 1914–1918 рр. був відомий політолог, професор Чиказького та Єльського університетів, Гарольд Ласвель, якого можна назвати «батьком» теорії пропаганди, а його роботу «Propaganda technique in the World war» («Техніка пропаганди у Світовій війні»)¹, котра побачила світ у 1927 р. – справжньою класичною працею у сфері масової комунікації. На думку дослідника ключова роль пропаганди в умовах війни зумовлюється її великим значенням у сфері міжнародних відносин: «Саме тому, міжнародна військова пропаганда і розрослася протягом світової війни до великих розмірів, що цією війною були захоплені інтереси широких мас населення і викликана потреба мобілізації громадянської думки. Жоден уряд не міг би надіятися виграти війну, не маючи за собою об'єднаного в одне ціле народу, і жоден уряд не міг би мати за собою об'єднаного народу, якщо би він не управляв суспільними настроями»².

² Гарольд Ласвель Техніка пропаганды в мировой войне... – С. 28.

Спираючись на свої дослідження, Г. Ласвель виокремив чотири основні стратегічні цілі пропаганди:

- 1) формування ненависті до ворога;
- 2) підтримання дружніх відносин із союзниками;
- 3) збереження добрих відносин із нейтральними країнами і, якщо можливо, заручення їхньою підтримкою;
- 4) деморалізація ворога¹.

Зауважимо, що вищезазначені цілі в подальшому не втратили своєї актуальності. На сьогодні мета пропаганди залишається такою ж не змінною, як і сто років тому, однак, за умов прискореної технологізації засоби та механізми їх реалізації зазнали суттєвих змін та значного вдосконалення.

Загальні закономірності й різні методи здійснення пропаганди починаючи від найдавніших часів і до кінця ХХ ст. висвітлено в роботі шотландського історика Олівера Томсона «*Historia propaganda*» (Історія пропаганди)². Автор на основі історичних прикладів доводить, що пропаганда є одним із найважливіших інструментів переконування мільйонів людей, формування їхніх поглядів та способом впливу на суспільні відносини в усіх сферах життя – релігії, політиці, культурі тощо. На думку О. Томсона прекрасними майстрами пропаганди в різні часи були творці великих релігій: Ісус Христос, Мухаммед, Будда, відомі політики: А. Лінкольн, Ф. Рузвельт, В. Черчилль, Мао Цзедун та інші діячі.

Спеціальним дослідженням є монографія німецького науковця, професора Кембриджського університету Яна Хубертуса «*Patriotic Culture in Russia during World War I* – I»¹ («Патріотична культура в Росії упродовж Першої світової війни»), присвячена інформаційним процесам у Російській імперії під час Першої світової війни. У виданні розкрито особливості розвитку художньої культури, її вплив на формування патріотичних настроїв населення та його національної ідентичності. Основну увагу автор зосередив на дослідженні таких матеріалів як плакати, листівки, карикатури, фотографії, фільми, а також музика. Характеризуючи тогочасний патріотизм, що знайшов втілення в різних видах художніх засобів Ян Хубертус використовує термін «патріотична культура» («*patriotic culture*»), який охоплює два аспекти: патріотичну діяльність художників, артистів, антрепренерів та реакцію на неї конкретної аудиторії та суспільства в цілому. На основі проаналізованих джерел автор

¹ Гарольд Ласвель *Техника пропаганды в мировой войне...* – С. 166.

² Oliver Thomson *Historia propaganda*. – Warszawa: wyd. Książka i Wiedza, 2001. – 495 s.

підсумовує, що в 1914–1917 рр. «російський патріотизм швидко став диференційованим, одночасно відбиваючи окремі і навіть різномірні лояльності у середині суспільства... Патріотичні образи демонструють, що населення мало досить ясні уявлення, проти кого воно боролось у війні, але не розуміло для кого й для чого»².

Проблемі розвитку преси та діяльності інституту військової цензури в Російській імперії присвячена стаття чиказького професора Джонатана Дейлі «*Пресса и государство в России (1906–1917 гг.)*»³. Автор цілком логічно зауважив, що в перші місяці воєнних дій «преса була охоплена патріотичними почуттями і навіть революційні активісти притихли...», але «в останні місяці існування царської влади преса ставала дедалі сміливішою та такою, що розхитувала усталені норми... напади журналістів зливалися з більш чи менш фантастичними чутками про кризу, поразку, корупцію та зраду»⁴. Зазначимо, що подібна тенденція зростання критики дій влади з боку тогочасних ЗМІ була в різних її варіаціях до певної міри властива й іншим державам-суперницям. Основною причиною цього була «стомленість» суспільства від війни.

Комплексним напрацюванням останніх двох десятиліть є колективна монографія американських дослідників «*A call to arms: propaganda, public opinion, and newspapers in the Great War*» (Заклик до зброї: пропаганда, громадська думка та газети у Великій війні)⁵. Ця наукова праця складається з п'яти частин, кожна з яких присвячена окремим аспектам інформаційної політики воюючих держав у 1914–1918 рр. Зокрема, професор Оксфордського університету Адріан Грегорі розкрив особливості організації пропаганди, розвитку періодичних видань та цензурної політики у Великій Британії⁶, доктор Університету Західного Коннектикуту Майкл Нолан висвітлює ці питання стосовно Франції⁷, професор Американського університету (Вашингтон) Ерік

¹ Jahn F. Hubertus *Patriotic Culture in Russia during World War I*. – Ithaca, N.Y. and London: Cornell University Press, 1995. – 229 p.

² Jahn F. Hubertus *Patriotic Culture in Russia...* – PP. 171–173

³ Джонатан Дейлі *Пресса и государство в России (1906–1917 гг.)* // *Вопросы истории*. – 2001. – № 10. – С. 25–45.

⁴ Джонатан Дейлі *Пресса и государство в России...* – С. 37–40.

⁵ *A call to arms: propaganda, public opinion, and newspapers in the Great War* / edited by Troy R. E. Paddock. – Westport, Conn.: Praeger Publishers, 2004. – 212 p.

⁶ Adrian Gregory *A Clash of Cultures: The British Press and the Opening of the Great War* // *A call to arms: propaganda, public opinion, and newspapers in the Great War* / edited by Troy R.E. Paddock. – Westport, Conn.: Praeger Publishers, 2004. – PP. 15–49.

⁷ Michael Nolan «*The Eagle Soars over the Nightingale*»: *Press and Propaganda in France in the Opening Months of the Great War* // *A call to arms: propaganda, public opinion, and newspapers in the Great War* / edited by Troy R.E. Paddock. – Westport, Conn.: Praeger Publishers, 2004. – PP. 51–89.

Лор – свої дослідження присвятив Росії¹, професор Університету Південного Коннектикуту Трой Паддок – Німеччині² та дослідниця з Університету Нью Мексико Андреа Орзоф – Австро-Угорщині³.

Варто зосередити увагу на згаданому вище науковому доробку Е. Лора⁴, який розкриває особливості інформаційних процесів саме на території Російської імперії в роки Першої світової війни. Автор висвітлює питання щодо особливостей функціонування інституту військової цензури, встановлення нею посиленого контролю за розповсюдженням інформації, закриття широкого кола періодичних видань, які не відповідали офіційному ідеологічному та пропагандистському курсу влади. Заслуговує на увагу той факт, що цей автор одним із перших схарактеризував такий метод контролю влади за інформаційними друкованими засобами, як надання таємних субсидій у вигляді додаткової грошової допомоги окремим приватним виданням, що в підсумку впливало не тільки на їхню конкурентоздатність, а й визначало змістове наповнення, яке формувалося виключно з провладних позицій.

Історії пропаганди в Італії під час Першої світової війни присвячене дослідження професора з Університету Джонса Гопкінса Томаса Рова «Mobilizing the Nation: Italian Propaganda in the Great War» (Мобілізація нації: італійська пропаганда у Великій війні)⁵. У своїй роботі дослідник зосередив увагу на вивченні різних тогочасних художньо-візуальних засобах впливу, зокрема: плакатів, афіш, листівок, ілюстрацій тощо, проаналізував їхнє змістове наповнення та визначив вплив на формування суспільних настроїв. У публікації окреслено такі провідні тематичні напрями пропаганди, як-то: сатиричне сприйняття війни, що втілювалося в карикатурах та інших комічних зображеннях, апеляція до громадянського обов'язку та відповідальності, звернення до

¹ Eric Lohr The Russian Press and the «Internal Peace» at the Beginning of World War I // A call to arms: propaganda, public opinion, and newspapers in the Great War / edited by Troy R.E. Paddock. – Westport, Conn.: Praeger Publishers, 2004. – PP. 91–113.

² Troy R. E. Paddock German Propaganda: The Limits of Gerechtigkeit // A call to arms: propaganda, public opinion, and newspapers in the Great War / edited by Troy R.E. Paddock. – Westport, Conn.: Praeger Publishers, 2004. – PP. 115–159.

³ Andrea Orzoff The Empire Without Qualities: Austro-Hungarian Newspapers and the Outbreak of War in 1914 // A call to arms: propaganda, public opinion, and newspapers in the Great War / edited by Troy R.E. Paddock. – Westport, Conn.: Praeger Publishers, 2004. – PP. 161–198.

⁴ Eric Lohr The Russian Press and the «Internal Peace» at the Beginning of World War I // A call to arms: propaganda, public opinion, and newspapers in the Great War / edited by Troy R.E. Paddock. – Westport, Conn.: Praeger Publishers, 2004. – PP. 91–113.

⁵ Thomas Row Mobilizing the Nation: Italian Propaganda in the Great War // The Journal of Decorative and Propaganda Arts. – Vol. 24, Design, Culture, Identity: The Wolfsonian Collection. – Florida International University Board of Trustees on behalf of The Wolfsonian -FIU, 2002. – PP. 141–169.

почуття страху та втрати (– на думку автора, однієї із найбільш потужних тем у пропаганді): відображення гендерних аспектів. Т. Ров відзначає, що на відміну від інших держав Європи, відносини між формальною італійською державою (королем, армією, цивільною владою) та суспільством були напруженими і відносно слабкими. Як наслідок, спостерігався значний «розрив між виробником пропаганди і її споживачами»¹.

Американській пропаганді в роки війни присвячена робота англійського дослідника з Університету Глазго Пола МакФаддена «American Propaganda and the First World War: Megaphone or Gagging Order?» (Американська пропаганда і Перша світова війна: мегафон або заклик до заклик?)². У ній акцентовано увагу на діяльності спеціального пропагандистського органу – Комітету публічної інформації (Committee of Public Information), основне завдання якого полягало у виправданні участі США у світовому конфлікті. Автор зазначає, що саме тоді, було створено один із найефективніших пропагандистських інструментів – Відділ реклами (The Advertising Division), який мав на меті не тільки поширювати позитивну інформацію про участь Америки у війні, але й попередити про зло «гунської навали» та їх союзників. Для цього використовувалися різні засоби, у тому числі вітрини, плакати, карикатури та фотографії. Тогочасні рекламні постери тематично варіювалися від «свободи кредитів» до зображення «варварських» німців³. У висновках П. МакФадден підсумовує, що «завдяки своїй роботі Комітет публічної інформації створив багато ілюзій про ворога, позицію Америки, характер конфлікту та спотворив існуючу реальність»⁴.

Загальні особливості військової пропаганди в роки Першої світової війни розкриває стаття польської дослідниці Аліни Юркевич «Propaganda wojenna» (Військова пропаганда)⁵. У публікації висвітлено основні напрями здійснення пропаганди та специфіку використання урядами держав, котрі воювали, засобів інформації з метою впливу на масову свідомість суспільства. Авторка зауважує, що російська та німецька пропаганда представляла війну, як одвічну боротьбу слов'янства з германцями, при цьому німецькі націоналісти апелювали до теорії

¹ Thomas Row Mobilizing the Nation... – P. 147.

² Paul McFadden American Propaganda and the First World War: Megaphone or Gagging Order? / eSharp. – Issue 19: Reality/ Illusion. – University of Glasgow, 2012. – PP. 1–32.

³ Paul McFadden American Propaganda... – P. 6.

⁴ Paul McFadden American Propaganda... – P. 28.

⁵ Alina Jurkiewicz-Zejdowska Propaganda wojenna // Wielka Wojna 1914–1918: prawdziwy koniec Belle Époque / zespół autorów, Alina Jurkiewicz-Zejdowska [and seven others]; redakcja merytoryczna, Marcin Ochman i Mariusz Skotnicki. – Warszawa: Muzeum Wojska Polskiego, 2015. – S. 142–172.

про вищість однієї раси над іншою, зосереджували увагу на ніцшеніанському волонтаризмі та панування надлюдина. Зазначимо, що особливістю статті є її наочний характер, – дослідниця з метою кращого висвітлення проблеми використала низку тогочасних пропагандистських ілюстрацій, плакатів та фотографій.

Окремий блок сучасної наукової літератури з історії інформаційних процесів у роки Першої світової війни складає російська історіографія. Це значний масив напрацювань присвячених питанням патріотизму, історії засобів масової інформації та пропаганди, формування суспільної свідомості та стану морально-релігійного духу суспільства в роки Першої світової війни.

Проте, слід наголосити на тому, що тривалий час зазначена проблематика не була предметом спеціальних історичних студій. Така ситуація, була спричинена протестом більшовиків проти «імперіалістичної» війни 1914–1918 рр., а в подальшому – тотальною «матеріалізацією» історії. Радянські історики в основному зосереджували свою увагу на соціальних, економічних, політичних та міжнародних проблемах. Лише після розпаду Радянського Союзу в історичній науці східно-європейських держав розпочався новий етап, для якого характерним стало переосмислення подій минулого, розкриття «білих плям» історії та вивчення малодосліджуваних питань. У цьому контексті, дедалі більша кількість істориків звертає увагу на інформаційно-психологічний фактор у Першій світовій війні.

Чи не однією з перших в означеному тематичному річищі стала робота радянсько-російського історика Д. Волкогонова «Психологическая война: подрывные действия империализма в области общественного сознания»¹. У ній автор з марксистсько-ленінської позиції намагався розкрити загальнотеоретичні особливості ведення інформаційної боротьби та її вплив на суспільство. Окремим підпунктом розглянуто історичні витоки психологічної війни, її роль на різних етапах становлення людської цивілізації починаючи зі стародавнього світу та закінчуючи ХХ ст. Автор наголошує, що «по суті, Перша світова війна 1914–1918 рр. була тим військовим зіткненням, де вперше були широко використані друковані засоби впливу на супротивника. Саме в цій війні були застосовані засоби і методи психологічної війни...»².

¹ Волкогонов Д. А. Психологическая война: Подрывные действия империализма в области общественного сознания. – М.: Воениздат, 1983. – 288 с.

² Волкогонов Д. А. Психологическая война... – С. 47.

Цінними є роботи Е. Сенявської¹, які фактично вперше в російській історіографії розкривали соціокультурну та психологічну специфіку сприйняття поняття «чужого» у суспільній свідомості за умов воєнних подій ХХ ст. Авторка виокремила два ключові етапи у формуванні образу ворога в Російській імперії протягом 1914–1917 рр.: перший (початковий), коли увага друкованих засобів була зосереджена на звинуваченні противника у початку війни; другий, коли преса активно демонструвала суспільству приклади негативних якостей ворога: його зухвалість, розбещеність, аморальності і злочинність. Для матеріалів цього напрямку, характерним було зображення ворога у вигляді звіря, чудовиська, дикуна, варвара.

Проте, слід зауважити, що вищезазначені роботи можуть характеризуватися певною суб'єктивністю та вибірковістю використання фактів. Зокрема, Е. Сенявська, оперуючи такою групою історичних документів, як військові донесення та доповідні, стверджує про їхню «об'єктивну оцінку» й «аналітичний характер», що звісно викликає сумніви, оскільки офіційні джерела у своїй основі є суб'єктивними та не завжди достовірними. Крім того, суб'єктивними є окремі тези авторки, на кшталт: «...російські війська дотримувалися “рицарського кодексу” ведення війни...» і несанкціонована повага до ворога проявлялася інколи й з німецької сторони... Але в цілому для неї такі настрої були нетиповими»². Такі висловлювання формують міф про добропорядність російської армії та жорстокість німецької.

У 2003 р. вийшов друком двотомник Н. Волковського «История информационных войн» у двох частинах³. Автор охарактеризував особливості ведення інформаційної боротьби під час масштабних війн та кризових ситуацій від найдавніших часів і до сьогодення. У праці висвітлено комплекс питань, зокрема тих, що стосуються: основних механізмів впливу на формування суспільної свідомості; ролі ЗМІ у воєнних конфліктах; особливостей діяльності журналістів та представників прес-служб; методів управління інформаційними процесами під час кризових ситуацій; проблем гласності і державної таємниці тощо.

¹ Сенявская Е.С. Образ врага в сознании участников Первой мировой войны // Вопросы истории. – 1997. – № 3. – С. 140–156; Сенявская Е. С. Противники России в войнах XX века: Эволюция «образа врага в сознании армии и общества». – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. – 288.

² Сенявская Е. С. Противники России в войнах XX века... – С. 67–68.

³ Волковский Н. Л. История информационных войн. В 2 ч. – СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2003. – Ч. 1. – 2003. – 512 с.; Ч. 2. – 2003. – 736 с.

У другій частині міститься спеціальний розділ присвячений засобам інформації та механізмам контролю й управління під час Першої світової війни. Зокрема, у ньому розкрито загальні положення законодавчої бази, яка регламентувала питання військової таємниці у головних сторін, що воювали схарактеризовано становище російських військових кореспондентів напередодні та під час війни; окреслено специфіку створення та діяльності спеціального інформаційного органу – Бюро друку; висвітлено головні особливості діяльності військової цензури у Росії, Англії, Франції та США; визначено ефективність інформаційного впливу друківаних засобів інформації на формування суспільних настроїв. Окремо розглянуто головні напрями інформаційної політики у Німеччині та простежено специфіку організації пропаганди в країнах Антанти. У підсумку Н. Волковський відзначає, що в роки Першої світової війни сформувалося три основних прийоми впливу на масову свідомість: інформування, агітація та пропаганда¹.

Грунтовним напрацюванням є монографія російської дослідниці О. Поршневої «Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны»². У праці розкрито основні закономірності трансформації суспільної свідомості населення Російської імперії в умовах війни, описано як змінювалися стереотипи та поведінка людей, як сприймалися події війни пересічними людьми, котрі не мали високого соціального статусу, як відбувалася зміна ціннісних орієнтацій тощо. Особливістю роботи є її диференційований підхід до відображення проблеми. Так, авторка окремо розглянула сприйняття й ставлення до подій війни з боку селянства, робітників і солдатів, що дозволило простежити певні відмінності у поглядах кожної із вищезазначених суспільних категорій. Зазначена праця написана на основі широкого кола архівних документів, листів, щоденників, спогадів сучасників і характеризується високим рівнем теоретичного розмірковування, що й визначає її історіографічну цінність.

Значущою є стаття Д. Гужви «Военные газеты и журналы в годы Первой мировой войны как основное средство информирования русской армии»³, в якій відображено основні аспекти розвитку військових видань, що друкувалися при штабах армій та розповсюджувалися серед солдатів у районах бойових дій

¹ Волковский Н. Л. История информационных войн... – Ч. 2. – 2003. – С. 3–128.

² Поршнева О. С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 368 с.

³ Гужва Д. Г. Военные газеты и журналы в годы Первой мировой войны как основное средство информирования русской армии // Русская публицистика и периодика эпохи

з метою зміцнення морально-психологічного стану особового складу. Крім того, у роботі розкрито основну структуру армійських газет та ключові проблеми, які ускладнювали процес оперативного друку та доставки видань до широкого загалу.

У 2014 р. до століття початку війни вийшла колективна монографія російських дослідників «Россия в годы Первой мировой войны: экономическое положение, социальные процессы, политический кризис»¹. Окремі розділи монографії розкривають особливості формування й зміни суспільної думки та настроїв населення Росії на різних етапах війни. Значну увагу присвячено питанням щодо ролі та діяльності православного духовенства, специфіки релігійних настроїв в армійському середовищі, появи антиклерикальних настроїв у 1915–1916 рр.

Того ж року був випущений збірник наукових статей «Россия и Первая мировая война: экономические проблемы, общественные настроения, международные отношения» (упорядник – С. Исхаков)². Автори видання охоплюють широкий спектр актуальних проблеми війни. Окрему групу в цьому контексті становлять матеріали присвячені таким питанням як формування масової суспільної свідомості та вплив преси на створення загального образу війни.

У роботі О. Сухової «Первая мировая война как вызов русской ментальности: массовые настроения в провинции в 1914–1917 гг.»³ подається детальний аналіз сучасної російської історіографії. Дослідниця виокремила найбільш ґрунтовні напрацювання останніх двох десятиліть у Росії. Значну увагу в роботі присвячено питанню формуванню суспільної свідомості селян, які на час війни становили основу не тільки населення імперії, але й армії. О. Сухова висвітлює різні аспекти психологічних установок селянського середовища, зокрема такі, як-от домінування патерналистського характеру

Первой мировой войны: политика и поэтика. Исследования и материалы. – Москва: ИМЛИ РАН, 2013. – С. 546–557.

¹ Россия в годы Первой мировой войны: экономическое положение, социальные процессы, политический кризис / отв. ред. Ю. А. Петров. – М.: Политическая энциклопедия, 2014. – 982 с.

² Россия и Первая мировая война: экономические проблемы, общественные настроения, международные отношения: сб. ст. / сост. С. М. Исхаков; отв. ред. Ю. А. Петров; Ин-т рос. истории Рос. акад. наук; Науч. совет Рос. акад. наук по истории социальных реформ, движений и революций. – М., 2014. – 416 с.

³ Сухова О. Первая мировая война как вызов русской ментальности: массовые настроения в провинции в 1914–1917 гг. // Россия и Первая мировая война: экономические проблемы, общественные настроения, международные отношения: сб. ст. / сост. С. М. Исхаков; отв. ред. Ю. А. Петров; Ин-т рос. истории Рос. акад. наук; Науч. совет Рос. акад. наук по истории социальных реформ, движений и революций. – М., 2014. – С. 121–140.

світосприйняття, архаїчне уявлення по війну, нерозуміння геополітичних цілей імперії, залежність колективної поведінки від сезонних землеробських робіт, які склали основу селянського життя. У той же час, авторка цілком доречно зауважує, що «в аксіологічній сфері масової свідомості формувалися серйозні, фактично тектонічні зрушення, пов'язані з десакралізацією колишніх фундаментальних опор соціального буття»¹.

Заслугує уваги стаття Ю. Жердевої «Иллюстрированная пресса как источник формирования образа войны в 1914–1918 гг.»². У роботі розкрито історіографію досліджуваної проблематики, стан інформаційних ресурсів Російської імперії в 1914–1916 рр., основні засоби контролю за суспільною думкою, роль ілюстрованої преси у «мобілізації колективного духу» та загальний образ війни. Вчена детально охарактеризувала такі засоби інформації, як ілюстровані військові видання, спеціальні додатки до щоденних цивільних газет та фотографічні матеріали, розкрила їхнє змістове наповнення та визначила основні сюжетно-тематичні лінії, які формували образ війни.

У сучасній історіографії інформаційно-психологічного аспекту Першої світової війни ґрунтовним є дослідженням А. Асташова «Русский фронт в 1914 – начале 1917 года: военный опыт и современность»³. Монографія побудована на основі великої кількості архівних матеріалів та містить новітні історичні підходи до висвітлення проблеми. Дослідник розкрив особливості формування мотиваційної бази, окремі аспекти колективної поведінки військових на фронті, головні риси психологічного портрета солдата, проблеми морального та релігійного становища в армії, причини зниження їхнього рівня та наслідки, а також специфіку здійснення військово-політичної пропаганди через засоби масової інформації.

У статті «Моральный дух и настроения русской армии в Первой мировой войне»¹ цей же автор розкриває прямопропорційну залежність рівня патріотизму, мотивації та морального духу в армії від її соціального складу, зокрема, дослідник констатує домінування селянського менталітету. Крім

¹ Сухова О. Первая мировая война как вызов русской ментальности... – С. 130.

² Жердева Ю. А. Иллюстрированная пресса как источник формирования образа войны в 1914–1918 гг. // Россия и Первая мировая война: экономические проблемы, общественные настроения, международные отношения: сб. ст. / сост. С. М. Исхаков; отв. ред. Ю. А. Петров; Ин-т рос. истории Рос. акад. наук; Науч. совет Рос. акад. наук по истории социальных реформ, движений и революций. – М., 2014. – С. 155–176.

³ Асташов А. Б. Русский фронт в 1914 – начале 1917 года: военный опыт и современность. – Москва: Новый хронограф, 2014. – 740 с.

цього, О. Асташов пише про поступову зміну настроїв та спад морального духу в російській армії проявом якого були: самовільна здача солдатів у полон, поширення дезертирства, збільшення кількості випадків самокалічення, поява такого явища як братання з ворогом, а також падіння дисципліни та зростання кримінальних злочинів військових щодо цивільних громадян. Потрібно відзначити, що зазначена наукова праця цілком логічного та об'єктивно деконструє міфи про непохитність морального духу та відсутність негативних процесів в російській армії під час Першої світової війни.

У 2015 р. відбувся захист докторської дисертації російського науковця Е. Абдрашитова на тему «Пленные россияне в информационной политике России в 1914–1917 гг.: внутривполитические и внешнеполитические аспекты»². Робота написана на основі широкої джерельної та історіографічної бази і являє собою ґрунтовний доробок з тематики нашого дослідження. Автор надав загальну характеристику інформаційних війн. 1914–1917 рр., висвітлив окремі аспекти організації пропаганди у Росії, Великій Британії та Німеччині, охарактеризував становище російських військовополонених. Важливим є той факт, що у дисертації фактично вперше в сучасній історіографії комплексно розкрито особливості використання у пропаганді образу російського полоненого з метою впливу на формування суспільної свідомості населення. Автор охарактеризував специфіку подачі інформації про становище полонених у тогочасній пресі та визначив роль подібних повідомлень у створенні негативного образу ворога німецьких та угорських вояків. Позитивним у зазначеній дисертації є її компаративний підхід, а саме відображення та порівняння особливостей використання образу військовополонених в інформаційній політиці урядів тогочасних держав: Російської імперії, Німеччини, Австро-Угорщини, Англії та Франції.

У роботі С. Неліпович «Антинемецкая пропаганда в России в первые месяцы Первой мировой войны»³ вивчено особливості формування образу ворога на території Царства Польського на початковому етапі війни. Дослідниця встановлює, що основний акцент у пропаганді робився на

¹ Асташов А. Б. Моральный дух и настроения русской армии в Первой мировой войне // От противостояния идеологий к служению идеалам: российское общество в 1914–1945 гг.: сб. ст. / под ред. М. Ю. Мягкова, К. А. Пахалюка. – М.: Новый хронограф, 2016. – С. 33–46.

² Абдрашитов Э. Е. Пленные россияне в информационной политике России в 1914–1917 гг.: внутривполитические и внешнеполитические аспекты: дис. ... док. ист. наук: 07.00.02. – Ставрополь, 2015. – 605 с.

³ Неліпович С. Антинемецкая пропаганда в России в первые месяцы Первой мировой войны // От противостояния идеологий к служению идеалам: российское общество в 1914–1945 гг.: сб. ст. / под ред. М. Ю. Мягкова, К. А. Пахалюка. – М.: Новый хронограф, 2016. – С. 19–32.

просуванні ідей «боротьби із засиллям германізму» та «звільнення селянства». Владою активно здійснювалася політика національного підбурювання, а саме «цькування» поляків та євреїв проти місцевої німецької діаспори. Крім того, у статті зазначено, що «ідеологічна підготовка» до війни з Німеччиною і формування в масах «образу ворога-німця як зовнішнього, так і внутрішнього, була розпочата до оголошення війни 1 серпня (19 липня) 1914 р.»¹. Проте, остання теза є дискусійною в сучасній історіографії, оскільки частина дослідників, зокрема О. Поршнеєва, відзначають, що в Російській імперії не велася передвоєнна ідейно-психологічна підготовка.

Новим напрямом сучасних досліджень є вивчення карикатур та їх ролі у формуванні суспільної свідомості. Наголосимо, що з початком Першої світової війни поширення у засобах інформації сатиричної графіки набуло тенденційного, а згодом, і масового характеру. На сьогодні, зазначеній проблематиці присвячені праці Д. Цыкалова². В одній із них, автор окреслив особливості використання карикатури як важливого засобу пропаганди у Росії, Великій Британії, Німеччині та розкрив головні тематичні образи³.

Щодо української історіографії, то на відміну від російської, означена в нашому дослідженні тема розкрита в незначній кількості робіт. Лише в останнє десятиліття науковці приступили до активного вивчення інформаційно-психологічного фактору в роки Першої світової війни. Нині історію воєнної агітації, діяльність спеціальних пропагандистських органів, роль інформаційних засобів періоду Першої світової війни вивчає О. Куцька⁴. Дослідниця виокремлює три види тогочасної пропаганди: «білу», «сіру» та «чорну». «Біла» пропаганда передбачала використання у психологічному впливі на противника тільки правдивої інформації, яка не може бути заперечена. «Сіра» – це комбінація інформації, де співвідношення правдивої

¹ Нелипович С. Антинемецкая пропаганда в России... – С. 27.

² Цыкалов Д. Карикатура как орудие пропаганды в период Первой мировой войны // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4. История. – 2012. – №1 (21). – С. 85–90; Цыкалов Д. «Русский медведь» в европейской карикатуре второй половины XIX – начала XX века // «Русский медведь»: История, семиотика, политика / под ред. О. В. Рябова и А. де Лазари. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 105–124; Цыкалов Д. Образ «русского медведя» в отечественной карикатуре периода Первой мировой войны (июль 1914 – февраль 1917) // Лабиринт. Журнал социально-гуманитарных исследований. – 2013. – №4. – С. 68–80.

³ Цыкалов Д. Карикатура как орудие пропаганды... – С. 85–90

⁴ Куцька О. Воєнна пропаганда періоду Першої світової війни // Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події): Збірка матеріалів Міжнародного наукового форуму 26–28 червня 2014 р. – Львів: АСВ, 2014. – С. 188–191.

інформації до «корисної» для впливу становило – 7 до 1. «Чорна» пропаганда – це практично на 100 % брехлива інформація, завуальована під правдиву¹.

Актуальними напрацюваннями стали наукові розвідки української дослідниці Л. Питльованої. У роботі «Інформаційно-психологічне забезпечення російської воєнної кампанії в Галичині під час Першої світової війни»² схарактеризовано загальні особливості тематичного спрямування преси та специфіку використання різних інформаційно-психологічних прийомів маніпуляції з метою пропагування ідеї про історичну закономірність та необхідність приєднання Галичини до складу Російської імперії. Також, авторка наголосила на важливій ролі православної церкви у формуванні позитивної громадської думки та підтримки бойового духу російської армії.

Низка робіт Л. Питльованої присвячена особливостям використання сатиричної графіки, як особливої форми подачі інформації. Зокрема, в одній із них розкрито специфіку використання карикатури у Німеччині з метою антибританської пропаганди в роки Першої світової війни³. У дослідженні висвітлено систему організації розповсюдження інформації, проаналізовано основні образи, сюжети та персонажі сатиричної графіки, їх семантичне значення, визначено роль карикатури у формуванні негативних стереотипів про Велику Британію та її населення у німецькому суспільстві. З'ясовано, що основною метою карикатури було переконати армію у слабкості британської армії, її тактичній і технічній відсталості, у необхідності перемогти Англію як головну перешкоду до процвітання німецької нації.

В іншій роботі цієї дослідниці висвітлено особливості еволюції образу Російської імперії в карикатурах, які публікувалися на сторінках англійського журналу «Панч» на різних етапах війни⁴. Авторка з'ясувала, що в тогочасному загальноєвропейському суспільно-політичному дискурсі широкою популярності

¹ Куцька О. Вказана праця. – С. 190.

² Питльована Л. Інформаційно-психологічне забезпечення російської воєнної кампанії в Галичині під час Першої світової війни // Воєнна історія Галичини та Закарпаття: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції (15 квітня 2010 р., м. Львів) / [Від. ред.: В. В. Карпов, В. І. Горелов, І. В. Мороз]. – К., 2010. – С. 153–158.

³ Питльована Л. Ю. Антибританська політична карикатура у Німеччині як засіб пропаганди у період Першої світової війни // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – 2014. – № 784. – С. 76–84.

⁴ Питльована Л. Еволюція образу Росії в карикатурі британського журналу «Панч» во время Первой мировой войны: «Чужой среди своих» – «чужой» // Мировые войны в истории человечества (к 100-летию начала Первой и 75-летию начала Второй мировых войн): монография / [Троян С. С., Головки Н. Л., Фисанов В. П. и др.]; науч. ред. С. С. Троян. – К.: Ника-Центр, 2016. – С. 76–109.

набула алегорія Росії у вигляді ведмеда, яка мала негативне значення та сприймалася англійцями як відсталість та дикість країни.

Цінним є дослідження І. Якимчука «Перша світова війна мовою неформальної комунікації»¹, у якому проаналізовано таку особливу форму передавання інформації як чутки та з'ясовано їх вплив на формування суспільних настроїв населення Наддніпрянської України. Автор констатує, що «чуткова» інформація зазвичай мала песимістичний характер щодо завершення війни, відображала в основному негативні аспекти військових подій, а саме: проблеми невдач російської армії, відсутність достатньої кількості продовольства, зброї, поширення зрадництва тощо. У підсумку такі відомості відігравали роль дестабілізуючого чинника у суспільній ситуації імперії.

Проблемі використання засобів масової інформації в інформаційно-психологічних операціях Першої світової війни присвячена стаття В. Сідака. У ній зазначається, що з початком воєнних дій вплив мас-медіа на суспільне життя стрімко зріс. Основними завданнями преси було всебічно сприяти укріпленню духу союзників і послабленню згуртованості ворога. Радикалізації набуло розмежування «свій» – «чужий». Офіційна пропаганда того часу змальовувала ворога в образі звіра, монстра, дикуна та демонструвала повне несприйняття ворожої культури. Нововведенням стало масове використання історичних фальсифікацій, національного фактору, сепаратизму та іредентизму поневолених народів, захист яких був змістом провідного гасла всіх без винятку воюючих країн. Крім того, одним із основних завдань інформаційно-пропагандистських акцій було підтримання войовничого духу населення і створення ілюзії близької перемоги. В. Сідак цілком логічно та об'єктивно підсумовує, що саме під час Першої світової війни були закладені підвалини методів інформаційної війни, розквіт якої припав на подальші роки².

В останнє десятиріччя актуалізувалася проблематика формування образу ворога у суспільній свідомості. У статті І. Басенко «Образ німців у воєнній поезії: за матеріалами преси Києва (серпень – грудень 1914 р.)»³, на основі аналізу тогочасних віршованих творів київської публіцистики, визначено основні сюжетні лінії щодо Німеччини. З'ясовано, що Вільгельм II виступав головним героєм антинімецької поезії, йому приписувалися усі негативні риси:

¹ Якимчук І.В. Перша світова війна мовою неформальної комунікації // Історична пам'ять. Науковий збірник. – 2011. – № 26 – С. 78–86.

² Сідак В. Використання мас-медіа в інформаційно-психологічних операціях Першої світової війни // Інформаційна безпека людини, суспільства, держави. – 2013. – № 2 (12). – С. 59–66.

³ Басенко І. В. Образ німців у воєнній поезії: за матеріалами преси Києва (серпень – грудень 1914 р.) // Український історичний журнал. – 2014. – № 3 (516). – С. 70–77.

божевільність, егоїстичність, нищість, жорстокість. Також, поширення набули уподібнення до тварин: Німеччина часто зображувалась у вигляді звірів (віслюка, крокодила, свині тощо). А саме слово «німець» нерідко використовувалось як лайка стосовно тих, хто наживався на війні.

На сьогодні існує низка робіт, які висвітлюють інформаційні процеси не тільки в загальному контексті, а й конкретно. Предметом спеціальних досліджень дедалі частіше стає агітаційна та пропагандистська діяльність окремих організацій, товариств, відомих діячів. Так, певну цінність несуть наукові розвідки дослідника В. Любченка, присвячені москвофільській течії на території українських земель під час Першої світової війни¹. Автор, крім загальних засад діяльності представників і товариств проросійської орієнтації, надав характеристики окремих аспектів інформаційно-пропагандистської роботи, яку проводили члени Карпато-руського визвольного комітету на території Південно-Західного фронту. Зокрема, йдеться про випуск і розповсюдження серед населення брошур та відозв, які за своїм змістом мали антиукраїнське, шовіністичне спрямування.

Питанням інформаційної діяльності Союзу визволення України, Українських січових стрільців та протидії російській пропаганді в армії Австро-Угорщини присвячені дослідження І. Патера², М. Голика³ та С. Сегеди⁴. У цьому контексті, на додаткову увагу заслуговує робота І. Патера «Союз визволення України: заснування, політична платформа, інформаційно-дипломатична діяльність»¹. У ній дослідник розкрив основні аспекти інформаційної діяльності Союзу на міжнародній арені, шляхи та способи здійснення ним широкої агітації з метою донесення до українського та

¹ Любченко В. Б. Москвофільський фактор в політиці Російської імперії напередодні та на початку Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2003. – Вип. 6. – С. 125–142; Любченко В. Б. Москвофільський фактор і російська влада напередодні та під час війни // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси / [Упоряд. О. П. Реєнт]. – К.: ТОВ «Видавництво «КЛЮ»», 2014. – С. 122–138.

² Патер І. Г. Союз визволення України: заснування, політична платформа, інформаційно-дипломатична діяльність // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси / [Упоряд. О. П. Реєнт]. – К.: ТОВ «Видавництво «КЛЮ»», 2014. – С. 363–376.

³ Голик М. М. Пропагандистська робота української преси Галичини періоду Першої світової війни // Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події): Збірка матеріалів Міжнародного наукового форуму (26–28 червня 2014 р., м. Львів) / [Укладачі: Ю. В. Бураков, О. С. Івахів]. – Львів: АСВ, 2014. – С. 44–47.

⁴ Сегеда С. П. Інформаційна протидія російській пропаганді в армії Австро-Угорщини // Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події): Збірка матеріалів Міжнародного наукового форуму (26–28 червня 2014 р., м. Львів) / [Укладачі: Ю. В. Бураков, О. С. Івахів]. – Львів: АСВ, 2014. – С. 163–165.

європейських народів ідею про потребу розбудови самостійної Української держави та необхідності протидії російському шовінізму.

У сучасній українській історіографії окремий напрям складають дослідження, які відображають особливості розвитку інституту військової цензури як особливої форми контролю за тогочасним інформаційними процесами. Зокрема, зазначеному питанню присвячені наукові розвідки українського історика О. Кириєнка². У роботах автора розкрито основні етапи становлення військової цензури, визначено її функції та завдання, проаналізовано законодавчі та розпорядчі документи, які регламентували та визначали діяльність військово-цензурних органів під час війни, висвітлено питання контролю органами військової цензури внутрішнього та зовнішнього листування, яке велося цивільним населенням українських губерній та військовими з фронтової зони; з'ясовано основні завдання та механізми процедури перлюстрації приватної кореспонденції; визначено основний контекст інформації, який не допускався до розповсюдження під час листування; розкрито ключові аспекти антиукраїнської політики російської імперської влади, зокрема, закриття українських періодичних видань, книгарень, магазинів, товариств та гуртків національно-культурного спрямування. Автор цілком логічно та обгрунтовано відзначив, що протягом 1914–1917 рр. «відбулося посилення цензурного законодавства, спрямоване не лише на захист від розголошення у пресі таємної військової інформації, а й на становлення контролю за всією загальнополітичною ситуацією в імперії»³.

Важливу роль в інформаційних процесах під час Першої світової війни відігравала церква, яка посідала чільне місце в суспільно-політичному житті людей. Духовенство активно залучалося до соціально-психологічної роботи та пропаганди тих чи тих ідей. Зокрема, роль Російської православної церкви у тогочасних процесах розглядається в наукових розвідках вітчизняної

¹ Патер І. Г. Союз визволення України... – С. 363–376.

² Кириєнко О. Ю. «Українське питання» у діяльності військово-цензурних органів Російської імперії (1914–1917) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України, 2010. – Вип. XVII. – С. 165–170; Кириєнко О. Ю. Військова цензура тилкових губерній Київського військового округу (1914–1917) // Український історичний збірник. – 2010. – Вип. 13. – С. 182–192; Кириєнко О. Ю. Діяльність органів військової цензури 1914–1917 рр.: історико-правові аспекти // Український історичний збірник. – 2009. – Вип. 12. – С. 160–166; Кириєнко О. Ю. Приватна кореспонденція в полі зору російської військової цензури (1914–1917 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України, 2009. – Вип. XVI. – С. 108–114.

³ Кириєнко О. Ю. Діяльність органів військової цензури... – С. 165.

дослідниці Г. Степаненко¹. У своїх працях учена розкрила головні методи, які практикувалися православним духовенством з метою впливу на формування суспільних настроїв населення, а саме: надання психологічної підтримки пораненим та їхнім сім'ям; проведення церковних богослужінь та індивідуальних бесід із прихожанами; організація просвітницької роботи; здійснення перлюстрації приватної кореспонденції, яка велася між цивільними та військовими, а також випуск друкованої продукції морально-релігійного та патріотичного спрямування.

Таким чином, з огляду на викладене вище можемо зробити висновок про те, що за останні три десятиліття історіографічна база з історії інформаційних процесів у роки Першої світової війни значно розширилася. У низці публікацій висвітлені різні проблеми досліджень, починаючи від характеристики та аналізу тогочасних засобів розповсюдження інформації, зокрема преси, брошур, відозв, і до розкриття особливостей формування масової суспільної свідомості та колективної поведінки. Дедалі частіше дослідники звертають увагу на такі аспекти війни, як вплив засобів масової інформації на рівень мотивації та патріотизму, стан психологічної підготовки, морального духу та релігійності суспільства. Проте, незважаючи на вищезазначену кількість наукових праць, на сьогодні в історіографії немає роботи, яка б комплексно розкривала інформаційні процеси на території українських земель в роки Першої світової війни.

¹ Степаненко Г. В. Державна служба і пастирське служіння православного духовництва міст Правобережної України в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – 2014. – Випуск 23. – С. 247–254; Степаненко Г. В. Православне парафіяльне духовенство на українських землях Російської імперії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.) // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 45–65; Степаненко Г. В. Соціальне служіння православного духовенства українських єпархій // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси / [Упоряд. О. П. Ресент]. – К.: ТОВ «Видавництво «КЛЮ»», 2014. – С. 562–572.